

сандрович Ткаченко. – [2-ге вид., випр. і доповн.]. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – 448 с.

4. Українська мова: [енциклопедія] / [редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови)], М.П. Зяблюк та ін. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. Бажана, 2004. – 824 с.

УДК 811.161.2'367

Шабат-Савка С.Т.
(Чернівці, Україна)

КОМУНІКАТИВНА ІНТЕНЦІЯ І ПСИХОМЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто інтенцію мовця як психоментальне утворення, концептуально значуще для певної лінгвокультури і синтаксично зреалізоване відповідно до комунікативного статусу адресанта, його стилю спілкування, соціальної ролі. Мовна особистість як носій національно-культурних цінностей, знань володіє системою адекватних синтаксичних засобів для експлікації інтенційного простору в різноманітних ситуаціях мовлення, толерантних чи конфліктних за своєю суттю.

Ключові слова: інтенція, мовець, мовна особистість, комунікативна ситуація, синтаксис, речення, дискурсивне висловлення.

В статье рассматривается интенция говорящего как психоментальное образование, концептуально значимое для определенной лингвокультуры и синтаксически реализованное в соответствии с коммуникативным статусом адресанта, его стилем общения, социальной ролью. Языковая личность как носитель национально-культурных ценностей, знаний использует систему адекватных синтаксических средств для экспликации интенционального пространства в разных речевых ситуациях, толерантных или конфликтных по своей сути.

Ключевые слова: интенция, говорящий, языковая личность, коммуникативная ситуация, синтаксис, предложение, дискурсивное высказывание.

The article views the speaker's intention as a psychomental formation, conceptually meaningful for a certain lingvoculture and syntactically realized according to the communicative status of the addresser, his communication style and social role. Language personality as a bearer of national cultural values and knowledge possesses the system of adequate syntactic means for explication of the intentional space in the various speech situations, either tolerant or conflict in their essence.

Key words: intention, speaker, language personality, communicative situation, syntax, sentence, discourse expression.

Особистість – це внутрішня динамічна організація

психофізіологічних систем, яка формує патерни поведінки, мислення та емоцій, характерних для певної людини (Г.Олпорт).

Осердя сучасної лінгвістичної науки формують когнітивні, комунікативні та дискурсивні парадигми, що мають стосунок до антропоцентризму – чинника, який детермінує розгляд мовних явищ у тісній взаємодії з людиною, її мисленнєво-мовленнєвою діяльністю. У цьому ракурсі лінгвістика, а комунікативна зокрема, не може претендувати на вичерпність та аргументованість свої висновків без залучення знань з інших антропологізованих наукових дисциплін – філософії, психології, журналістики, педагогіки, соціології. Приміром, інтегрований зв'язок мовознавства з психологією виявляється не тільки у розгляді „спільних” понять (свідомість, мислення, інтенція, особистість, картина світу), а й у виокремленні таких суміжних напрямів, як психолінгвістика, лінгвістична персонологія тощо.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю вивчення комунікативних інтенцій у процесах спілкування та їх синтаксичною репрезентацією. Поняття „інтенції”, запроваджене у науковий обіг схоластичною філософією як спрямованість свідомості та мислення на певний предмет, психологічно обґрунтоване як перший етап у процесах породження та продукування мовлення, у лінгвістичних дослідженнях набуває категорійного статусу.

У психологічних розвідках інтенція – це насамперед психологічний стан, психоментальне утворення, „осмислений чи інтуїтивний намір адресанта, який визначає внутрішню програму мовлення та спосіб її втілення” [1: 116], проте така „довербальна” інтенція, „збуджена думкою”, стимулює соціально значущу – комунікативну – інтенцію, одиницею виміру якої повинна бути психологічна категорія, а не прагматичні причини, які спричинили той чи інший зміст і форму висловлення [2: 14-15]. Безперечно, дискурсивні висловлення формують ментальні структури, концепти, когнітивні схеми, іншими словами, **інтенційний компонент** присутній у кожній синтаксично значущій конструкції, він детермінує глибинні значення змістової структури речення, увиразнює позицію мовця, його потреби, цільові настанови: спонукати адресата до певної дії-вчинку, до відповіді на поставлене запитання тощо. Тому слушно видається і думка О.Почепцова про те, що висловлення виступає дзеркалом інтенції мовця [3: 76].

На сьогодні немає чітко окресленого термінологічного позначення терміна *інтенція*. Нам імпонує розгляд цього поняття в ракурсі комунікативного наміру мовця (Г.Грайс), мовленнєвого задуму, волі адресанта (М.Бахтін), бажання мовця висловитися (О.Почепцов), глобальної настанови змісту висловлення (М.Мірченко, С.Сухих), оскільки розуміємо **комунікативну інтенцію** як синтаксичну категорію, що реалізує свої значення в основних модально-інтенційних типах речень, дискурсивних висловленнях, нечленованих комунікатах, у конструкціях, використання яких пов'язуємо передусім з мовцем, ширше – з мовною особистістю, соціокультурним та етнопсихологічним контекстом перебігу інтеракції.

Мета статті – окреслити комунікативний потенціал мовної особистості як носія української лінгвокультури у процесах спілкування, визначити систему синтаксичних засобів, адекватну для реалізації інтенційного простору мовця в різноманітних ситуаціях мовлення.

У мовознавчій парадигмі дослідження мовної особистості розпочалося з праць В.Виноградова при описі образу автора та персонажа [4]. Згодом воно знайшло своє продовження у працях О.Лентьєва, Ю.Караулова, Г.Богіна, В.Карасика, В.Красних, О.Селіванової, Л.Орбан-Лембрик, Л.Засекіної, Л.Копець та ін. Особистість – поняття, яким послуговуються психологи, щоб охопити різноманітні психологічні реалії (емоції, почуття, мотивацію тощо), що зумовлюють поведінку певної людини спосіб її реагування на навколишню дійсність [5: 14-15].

Проблеми мовної особистості стали предметом лінгвістичних студій Ю.Караулова, який розуміє мовну особистість як „сукупність здібностей та характеристик людини, що зумовлюють створення та сприйняття нею мовленнєвих творів (текстів), які розрізняються: а) ступенем структурно-мовної складності, б) глибиною й точністю відображення дійсності, в) певною цільовою спрямованістю [6: 3]. Увівши поняття „мовна особистість” у широкий науковий обіг, Ю.Караулов визначив і структуру мовної особистості, що являє собою ієрархічно залежні три рівні: *вербально-семантичний*, що передбачає для носія нормальне володіння мовою, а для дослідника – традиційний опис формальних засобів вираження певних значень; *когнітивний* рівень, одиницями якого виступають поняття, ідеї, концепти, які для кожної мовної індивідуальності формують більш-менш впорядковану, систематизовану „картину світу”; *прагматичний*, який включає цілі, мотиви, інтереси, настанови та інтенційність [6: 5]. Визначальним, як нам видається, виступає останній рівень, оскільки пов’язаний з мотиваційно-потребою сферою мовної особистості, яка слугує джерелом активності мовця, з інтенційністю, яка „надає смислу та наповнює значеннями об’єкти фізичного і соціального світу” [7].

Мотиваційно-потребова сфера індивіда (термін Л.Орбан-Лембрик) – складне інтегральне психологічне утворення, спрямоване на експлікацію потреби людини в соціальних контактах та у спілкуванні. Активно взаємодіючи зі світом, з іншими людьми, мовна особистість прагне досягти взаєморозуміння, налагодити контакт, самореалізуватися. Мотив виступає важливою ланкою у процесі генерації висловлення, у безпосередній експлікації комунікативних інтенцій, стійкою особистісною властивістю, яка „вбирає в себе потреби, наміри щось зробити, а також спонуку до цього [8: 133].

Уважаємо за доцільне заторгнути у нашій розвідці проблему, значною мірою спроектовану дихотомією мова / мовлення у рамках теорії Ф. де Соссюра, зокрема – співвідношення низки таких понять, як: мовна особистість – мовленнєва особистість – комунікативна особистість. На переконання В.Красних, *мовна* особистість показує себе в мовній діяльності, володіє певними знаннями та уявленнями; *мовленнєва* – реалізується в комунікації, вибирає і здійснює певну стратегію і тактику спілкування, вибирає і використовує той чи інший репертуар засобів; *комунікативна* – це конкретний учасник комунікативного акту, що діє в реальній комунікації [9: 151]. На нашу думку, мовленнєва і комунікативна особистість – це репрезентанти мовної особистості в реальній комунікації, у безпосередньому процесі спілкування. Власне, В.Карасик і виділяє лише мовну та комунікативну особистості [10: 7], що видається цілком доречним. Така позиція відображена і у визначенні, що подається у термінологічній енциклопедії „Сучасна енциклопедія”: мовна особистість – іманентна ознака особистості як носія мови й комуніканта, що характеризує її мовну й комунікативну компетенцію та реалізацію їх у породженні,

сприйнятті, розумінні й інтерпретації вербальних повідомлень, текстів, а також в інтерактивній взаємодії дискурсу [11: 370].

У контексті лінгвокультури подає визначення мовної особистості Л.Засекіна, вкладаючи в це поняття сукупність пізнавальних, емоційних та мотиваційних властивостей, що забезпечують мовну компетенцію людини як носія певного національно-культурного простору [7]. Повністю погоджуємося з дослідницею у тому, що мовною особистістю є лише той суб'єкт, мова якого якнайповніше відтворює культурну спадщину свого народу, що проявляється у вербальних і позалінгвальних елементах комунікації, мовних стереотипах, правилах етикету тощо [7]. Отже, мовна особистість втілюється у психоментальному просторі певної лінгвокультури, виступаючи „хранителем та носієм культури народу” (В.Карасик), „національно-культурним прототипом носія певної мови” (С.Воркачов), „збірним культурно-історичним образом” (К.Бабурина).

Психоментальний простір мовної особистості детермінують такі чинники: 1) залежність мисленнєво-мовленнєвої діяльності суб'єкта комунікації від концептуальної системи світобачення та світосприйняття тієї лінгвокультурної спільноти, до якої належить мовна особистість; 2) комунікативна інтенція, що виформовує глобальну змістову настанову мовленнєвої діяльності; 3) комунікативна компетентність – знання носія мови про те, як використовувати мовні ресурси в різних соціокультурних ситуаціях, їх правильність, нормативність, доречність [12: 395]; 4) соціальна роль адресанта, динамічний аспект, орієнтований на ситуативну варіативність синтаксичних засобів залежно від зміни статусу (ролі) мовця; 5) пресупозитивний та екстралінгвальний характер комунікативної ситуації: соціально-біологічний тип комуніканта, конкретний мотив, ситуація, що спонукають адресанта до мовленнєвої діяльності; 6) стиль спілкування, обраний мовцем для реалізації інтенційних потреб. Якщо названі чинники спроектувати на певну лінгвокультуру, перевести на конкретний національно-культурний ґрунт, матимемо мовний портрет, цілісний гештальт, узагальнений образ носія культурно-мовних цінностей.

Комунікативний потенціал мовної особистості як носія певних інтенцій, різних психоемоційних станів найяскравіше розкривається у діалогічному дискурсі, динамічному мовному середовищі, що передбачає вільну реалізацію індивідуальних потреб мовця, „безперервний перетин”, контактування з процесами життєдіяльності іншої особистості. Як стверджує Л.Орбан-Лембрик, діалог – це не лише засіб формування особистості, це саме буття людини, її неповторність [8: 117]. Принципово важливими характеристиками комунікативного потенціалу особистості можна назвати його динамічність (здатність змінюватися залежно від реалізації одних інтенцій і продукування інших, розвиватися, набувати знань), відповідність стилю, завданням та меті спілкування, баланс емоційно-почуттєвої сфери комунікантів, інтелектуальний, толерантно виражений рівень інтеракції, досвід, вміння, що загалом сприятимуть ефективності комунікації.

Мовна особистість володіє низкою стереотипних засобів вираження комунікативних інтенцій. Для певної ситуації мовлення підбираються найбільш релевантні синтаксичні конструкції. Так, для експлікації інформативної інтенції, констатації якогось факту реальної або ж ірреальної дійсності, мовець обирає розповідне речення, напр.: – *Чесно робити тяжко, але від чесно́ї роботи легко на душі* (І.Чендей). Інтенції волевиявлення знаходять реалізацію у спонукальних та оптативних висловленнях, як-от: – *Виведи мене,*

Панасе, на призьбу, нехай я гляну хоч на світ божий (І.Нечуй-Левицький). – Ах, коли б ще хоч раз вийти на поле, поглянути на цілу ширінь його, поглянути у далечинь і згадати минуле (У.Самчук). Ми схильні розглядати речення не тільки в контексті модально-змістового вираження, а передусім – в аспекті потенційної здатності експлікувати інтенційні потреби мовця, виступати тим живим мовним інструментом, за допомогою якого суб'єкт комунікації може досягнути успішного результату комунікації, як-от: *– Що це, дитинко? – Це срібний пікарбованець (М.Стельмах). – А вона ж де? – Та дома-таки (У.Самчук).*

Мовленнєва діяльність, побудована на принципах толерантності, репрезентує комунікативну стратегію кооперації, гармонії: спілкувальники проводять відкритий діалог, налагоджений баланс стосунків, взаємні рольові, поведінкові очікування виражають доброзичливу тональність спілкування, напр.: *– Ти ж там бережи себе, синку, – чути голос старої. – Бо все можна купити, а здоров'я не купити. – Не турбуйтеся, мамо, я почуваю себе цілком здоровим (О.Гончар). – Ви сьогодні чудово красні. – А ви незвичайно лясні (Н.Кобринська).* Якщо спілкування не сприяє вияву позитивних якостей суб'єктів мовлення, то інтерактивний процес регулюється стратегіями конфронтації, конфліктності, що свідчить передусім про несумісність поглядів, позицій спілкувальників, як-от: *– І ти, Катрися, ідеш до Грабінців? – Або що, ти мене маєш питати? (Н.Кобринська). – Підеш ти звідси, відьмо?! – гукнув дику на неї громом. – А ні, то уб'ю зараз на місці? (О.Кобилянська).*

Стиль спілкування (партнерський чи непартнерський, авторитарний чи демократичний) залежить від індивідуальних властивостей мовця, змісту мовленнєвої діяльності, інтенсивності контактів між інтерактантами, ініціативності у спілкуванні, емоційного задоволення або ж невдоволення від проведеної комунікації, соціокультурного та етнопсихологічного контексту і виступає важливим „регулятором поведінки” [1: 187]. У спілкуванні завжди можна „побачити те неповторне, індивідуальне, стійке, що характеризує комунікативні можливості людини й визначає її як особистість, здатну здійснювати ефективне спілкування” [8: 123].

У процесі спілкування актуалізуються мовні засоби, детерміновані ментальністю народу. Національний колорит виявляється у побудові фрази, актуальному членуванні змісту висловленого, у вживанні специфічних синтаксичних конструкцій, нечленованих комунікатив, обірваних, парцельованих структур, клішованих, етикетних та вигуківих висловів, пор.: *– А ти, Любо, знаєш, де він був? – Та чом не знаю? (М.Стельмах). – А увечері теж хочеш зустрітись? – Не без того (М.Стельмах). – Ану, мой, чув, що кажеш? За податок гроші! (Б.Лепкий). – Добридень вам, панничко! – Дай вам, боже, здоров'я (Є.Ярошинська).*

Непряма комунікація (використання висловлень у нетипових, вторинних для них контекстах) – це ще один спосіб реалізації інтенцій, в якому виявляється лінгвокультура мовної особистості. Пор.: *– Чи можна вас запросити до танцю? (О.Гончар). – Чи не дозволила б, Маріє, зайти до тебе? (У.Самчук). – А ви б не пішли з нами, Остапе Михайловичу? (М.Івасюк).* Такі синтаксичні конструкції-транспозити можна вважати найбільш релевантними для дискурсу українця, завжди виваженого, толерантного, люб'язного. У цьому аспекті цінною вважаємо думку І.Огієнка, який писав: „У який бік життя не поглянемо, скрізь побачимо, як оригінально, своєрідно складав свою культуру народ

український. Скрізь, на всьому поклав цей народ свою ознаку, ознаку багатой культури й яскравої талановитости” [13: 5].

Використання питальних речень для вираження спонукального змісту – це свідомий вибір мовця для досягнення успішного результату комунікації. Приміром, у висловленнях прохання, спонукаючи адресата до дії, мовець може розраховувати лише на добру волю партнера, він не впевнений, що запропонована дія буде виконана і турбується про переконливість та ввічливість мовного оформлення такого спонукування, як-от: – *Чи не підвезли би ви мене, куме Петре, до сусідського села?* – *Сідайте* (Є.Ярошинська). Адресант у питальній формі „підкреслює” можливість невиконання того, про що йде мова „Чи не міг би...?”. Однак – це етикетне підкреслення, оскільки воно здійснюється на користь співрозмовника, а не на користь мовця (майбутня дія вигідна передусім для самого мовця, тому його найбільше цікавить успішна реалізація запропонованої ним ситуації). Ввічливості, м’якості у вираженні прохання сприяють заперечна форма присудка (особової форми чи інфінітива); введення часток *чи не* та *б/би* надає мовленню етикетного тону. Толерантне та обережне поводження із співрозмовником характеризує і висловлення порад, в яких вживаються суб’єктивно-модальні синтаксеми зі значенням гіпотетичності (невпевненого припущення) – *може, а може б*, як-от: – *Може, тепер би таки, сину, варто було подумати про вікна і двері?* (М.Стельмах). – *Дарко, а може, ти ще сьогодні зустрілася б з Данком?* (Ірина Вільде).

Українська психічна структура вирізняється емоційно-почуттєвим характером, „кордоцентричністю”, українець сповнений любов’ю до своєї землі, працелюбністю, вірою у справедливість, спокоєм неминучості та покірністю долі, егоїзмом [14: 10], що відображено у поведінкових приписах, сентенційних висловах, у прислів’ях та приказках українського народу, як-от: *А ти б, метелику, не дуже-то гордився, бо ти ж недавно з гусені уродився. Не пливи проти води, бо втопишся. Не моє просо, не мої горобці – не буду відганяти. Моя хата скраю. Хоч не з’їм, то понадкушую* тощо. Менталітет є тим смисловим тлом, яке увиразнює, регламентує мовленнєву діяльність.

До синтаксичних конструкцій, адекватних для відображення інтенційного простору мовної особистості, належать і вигуківі структури побажань, привітань, віншувань, прокльонів. Побажальна інтенція властива висловленням, що становлять своєрідні імперативні формули, призначені для того, щоб забезпечити людині здоров’я, благополуччя, добробут: – *Хай вас, дітоньки, Бог благословить раз, другий і третій!* (У.Самчук). – *Дай вам, боже, здоровлечко, паннунцю!* (Н.Кобринська). – *Процайте, свату, най вся ненависть згорить з тим деревом!* – *Най вам бог простить, що було, то ся минуло, дай боже здоровле пані, що сказали добре слово в добрий час* (Є.Ярошинська).

Прокльони, негативні волонкативні висловлення, мають стосунок до емоційно напруженого мовлення, релевантного для соціально-побутових конситуацій, пор.: – *Бог би святий вас побив* (Н.Кобринська). – *А неволя ж би вас утяла та укрила, солоня та тяжка!* (Ю.Федькович). Емоційний дискурс (текст, висловлення, мовленнєвий акт) відтворює дисбаланс стосунків між спілкувальниками, конфлікт, раптовий сплеск емоцій, неадекватне реагування на побачене, напр.: – *Як ти смієш таке говорити про свою матір?* (І.Нечуй-Левицький). – *А з мене дурня не роби! По жіночому закону і обов’язку їсти дай!* – *Аж би ти мене сік, аж би мене рубав на дрібні кавалки, нині їсти тобі не подам!* (І.Чендей). – *Тьфу! Якась біснувата дівка!* (Н.Кобринська).

Отже, комунікативний потенціал, мисленнєво-мовленнєва діяльність мовної особистості, її культурно-мовні цінності, настанови, поведінкові приписи перебувають під впливом не тільки безпосередньої комунікативної ситуації, а й соціокультурного простору та ментальності народу загалом. Іntenція мовця як психоментальне утворення знаходить синтаксичну реалізацію відповідно до комунікативного статусу адресанта, його стилю спілкування, соціальної ролі. Толерантний чи конфронтаційний перебіг інтерактивного процесу, пряма чи непряма комунікація – свідомий вибір мовної особистості, спрямований на адекватне втілення спланованих інтенцій. Типологія комунікативних інтенцій залежно від їх синтаксичного вираження у текстовій комунікації, в усно-розмовному мовленні, в контексті стратегій і тактик мовця – актуальна проблема сучасної лінгвістичної науки, що матиме вирішення у наступних дослідженнях автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: [підручник] / Ф.С.Бацевич. — К. : Академія, 2004. — 344 с.
2. Винокур Т.Г. К характеристике говорящего. Интенция и реакция / Т.Г.Винокур // Язык и личность. — М. : Наука, 1989. — С.11—23.
3. Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения / О.Г.Почепцов. — К. : Вища школа, 1986. — 116 с.
4. Виноградов В.В. О теории художественной речи / В.В.Виноградов. — М.: Высш. шк., 1971. — 239 с.
5. Коpecь Л.В. Психологія особистості : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Л.В. Коpecь. — К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. — 458 с.
6. Караулов Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения / Ю.Н.Караулов // Язык и личность. — М. : Наука, 1989. — С.3—8.
7. Засєкіна Л. Мовна особистість в сучасному соціальному просторі / Лариса Засєкіна // Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/>.
8. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : [підручник] У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування / Л. Е.Орбан-Лембрик. — К. : Либідь, 2004. — 576 с.
9. Красных В.В. Основы психолінгвістики и теории коммуникации / В.В.Красных. — М. : Гнозис, 2001. — 270 с.
10. Карасик В.И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс / В.И.Карасик. — М. : Гнозис, 2004. — 390 с.
11. Сєліванова О.О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О.О. Сєліванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
12. Радзєвська Т.В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість : [монографія] / Т.В.Радзєвська. — К. : ДП „Інформ.-аналіт. агентство”, 2010. — 492 с.
13. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / Іван Огієнко. — К. : Абрис, 1991. — 272 с.
14. Храмова В. До проблеми української ментальності / Вікторія Храмова // Українська душа. — К. : Фенікс, 1992. — 128 с.